

ОРНАМЕНТАЛЬНИЙ СТИЛЬ У КОНТЕКСТІ ЛІТОПИСНОЇ СПАДЩИНИ

В статті висвітлюється історія написання та особливості мови Галицько-Волинського літопису. Здійснюється порівняльний аналіз виражальних засобів «Галицької» та «Волинської» частин літопису. Мова тексту розглядається як зразок орнаментального стилю літописної пам'ятки XIII ст.

Ключові слова: Галицько-Волинський літопис, стилістичні прийоми, концепти, стиль.

В статье рассматривается история написания и особенности языка Галицко-Волынской летописи. Осуществляется сравнительный анализ изобразительных средств «Галицкой» и «Волынской» частей летописи. Язык текста рассматривается как образец орнаментального стиля летописного памятника XIII в.

Ключевые слова: Галицко-Волынская летопись, стилистические приемы, концепты, стиль.

The article discusses stylistic features of the language of Galicia-Volyn chronicle. It studies stylistic devices in both parts of the chronicle. The language of the text studies as an example of ornamental style of 13 century chronicle.

Key words: Galicia-Volyn chronicle, stylistic features, concept, style.

Літописання є пам'яткою української державницької думки і визначним явищем в літературі. Серед творів цього жанру чільне місце посідає Галицько-Волинський літопис, що належить до визначних літературних творів Середньовіччя, в якому поєдналися літописні традиції попередніх часів та культурно-мисленнєва енергія наступних поколінь.

Історіографічна пам'ятка «Галицько-Волинський літопис» входить до складу «Літопису Руського» і, маючи кілька списків, найповніші з яких Іпатіївський і Хлебніковський, розміщується одразу після Київського літопису. Пам'ятка відтворює найголовніші події розвитку і занепаду Галицького і Волинського князівств протягом XIII ст. Науковці виділяють п'ять редакцій цього твору.

Серед літописної літератури Галицько-Волинський літопис посідає чільне місце, вирізняючись яскравим орнаменталь-

ним стилем, притаманним цій пам'ятці княжої доби. Саме цю особливість літописного тексту відзначив М. Костомаров. Досліджуючи пам'ятку, вчений звернув увагу на суттєві відмінності твору від попередніх літописних зводів, на домінуючий світський характер оповіді, відсутність чіткого хронологічного викладу. М. Костомаров зауважив також особливу поетичність стилю, розмаїття образних засобів мови літопису. Про жанрово-стильову своєрідність цього твору писав і М. Грушевський: «Перед нами дійсно не літопис, а повість в повнім значенні слова. З цього боку вона становить дуже інтересне явище, унікат нашої літератури. Вона свідомо ставить собі літературні, навіть естетичні завдання: можливо живо і глибоко, емоційно закріпити в уяві читачів постаті своїх головних героїв і напрочуд чулі, героїчні, взагалі ефектні ситуації» [4, с. 144]. Стилеформуючою особливістю літопису стає експресивність, динамізм та підвищена емоційність.

З твору стають відомими імена укладачів певних документів та оповідальних уривків: боярин В'ячеслав Товстий, тисяцькі Дем'ян і Дмитро, стольник Яків, дворецький Андрій. Дослідники пам'ятки висувують різні гіпотези щодо авторства початкової частини літопису (книжник Тимофій, київський митрополит Кирило, єпископ Іоанн), а також частини Волинського розділу (володимирський єпископ Євстигній, туровський єпископ Марк, монах Федорець).

Джерельною базою Галицько-Волинського літопису стали численні акти, грамоти, документи князівського архіву і канцелярії, дипломатичні повідомлення, військові повісті, розповіді очевидців, «Сказання про битву на Калці», сповнене біблійною та народнопісенною символікою, «Сказання про Батиеве побоїще», Біблія, уривки з візантійських хронік Іоанна Малали та Георгія Амартола, «Історія Іудейської війни» Йосипа Флавія, «Олександрія», «Слово про Закон і Благодать» тощо. На думку Миколи Котляра, літопис є «зібранням великих і малих повістей, присвячених життєписам синів і внуків галицько-волинського князя Романа Мстиславовича» [6, с. 67]. Літописці використовували народні перекази, дружинний епос, пісні, прислів'я та при-

казки. У Галицько-Волинському літописі об'єднано тексти різних жанрів. При цьому провідним тут є біографічний принцип побудови оповіді. Також слід зазначити, що, маючи своєрідну поліфонічну структуру, в нього введено багато дійових осіб, долі яких переплетені, мають динаміку розвитку та емоційний вияв.

Початок літопису було втрачено, і він одразу починається згадкою про смерть Романа Мстиславовича, який об'єднав Волинське і Галицьке князівства, мужньо бився з половцями і загинув у 1205 році. Князь Роман з докорами згадував свого діда Володимира Мономаха, який ходив походами на половців і частину яких, очолювану ханом Отроком, загнав на Залізні Ворота — до Обезів, а іншу, на чолі з ханом Сирчаном, залишив нерозбитою біля Дону. Ці події виявилися фатальними для України-Русі в подальшій історії. По смерті Володимира Сирчан шле до Отрока в Абхазію свого співця Ора, щоб той умовив його повернутись на батьківську землю. Та ні слова, ні половецькі пісні не розтопили серце Ора. І лише євшан-зілля з рідного степу зворушило хана. Заплакавши, він мовив: «Да лучче есть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути» [2, с. 7]. Використавши легенду про євшан-зілля, запозичену з половецького епосу, літописець відчутно увиразнив виклад історичних подій. «Це одне з тих не дуже численних місць, у яких маємо ніби відгук епосу», — зазначав Д. Чижевський, досліджуючи текст пам'ятки [8, с. 170].

В літописі розповідається також про діяльність синів Романа — Данила та Василька, про події у Галицькій та Волинській землях, які на початку XIII ст. стають осередком громадського та культурного життя доби Середньовіччя. Герої літопису у своїй політичній діяльності прагнуть принести максимальну користь власній державі, їх вчинки керуються насамперед громадськими інтересами, загальноприйнятою мораллю народу.

Перша частин літопису (з 1201 по 1261 р.) подає хронологічний перелік подій, відтворює занепад і відродження династії князя Романа Мстиславича, боротьбу за повернення Галича. Виклад зосереджено навколо постаті Данила Романовича, але є і відомості про землі Давньої Русі. Літопис розповідає про

дитинство Данила, його князювання, боротьбу з боярами, про походи проти угорських і польських феодалів, розгром тевтонських рицарів-хрестоносців, подорожі в Орду до Хана Батия і т. ін. Детально замальовується картина мужньої оборони Києва в грудні 1240 року від татаро-монгольської навали. На думку М. Грушевського, автором першої частини літопису була людина, близька до оточення князя Данила, яка захоплювалася його військовою і державницькою політикою, мала духовну спорідненість з ідеями князя. Вчений відзначає талант літописця у зображенні стародавнього життя, завдяки чому літопис є «одним з цінніших людських документів європейського середньовіччя взагалі, не кажучи вже про першорядну вартість історичного джерела» [4, с. 165].

В літописі з великою симпатією подано світлий образ князя, що був втіленням рицарської доблесті й відваги: кінь під ним — подібний чуду, сідло — з чистого золота, стріли та шаблі також оздоблені золотом, кирея — з шовкової тканини, а чоботи — з зеленої шкіри, та й сам *був-бо він смілий і хоробрий, од голови й до ніг його не було в нім вади*. Зовнішній портрет князя Данила гармонійно доповнюється описом його вдачі. При цьому літописець не вдається до простого переліку позитивних рис князя, а характеризує його через ставлення до нього людей різних соціальних прошарків, а також чужинців. Для останніх *Данило є дуже лютий*, а от для городян він справжній *державець, Богом даний*. Оцінку князя простим людом літописець увиразнює низкою образних порівнянь: *і пустилися вони [до нього], яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як [олени], спрагли води, до джерела*. Від себе літописець також додає: *сей же король Данило [був] князем добрим, хоробрим і мудрим*. Один раз, хоч і не в прямій формі, Данила названо королем. Його добродіє, позбавлені лукавства наміри зображено в літописі засобами прямої мови. На підмову бояр захопити Луцьк Данило відповідає: *Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти*. Відмовляється він і від помсти за лжу. За таке братолюбство *всі похвалили його*.

Образ великого князя Данила літописець випишує, відтворюючи його мову. Пряма мова князя характеризує його

як державного діяча, самовідданого політика, воїна, мудрого воєначальника. Літописець вкладає в уста князя влучні метафори — *я маю правду в серці своїм*, крилаті вислови — *той, хто зволікає на битву — боязливу душу має*, сентенції — *подобає воїну, який кинувся у бій, або звитягу зробити, або впасти од ворогів*. Данило об'єднує «отчину», хоробро воює з Польщею і Литвою, виявляючи при цьому військові та дипломатичні здібності, балансує між сусідніми князівствами з тим, щоб не тільки зберегти свою «отчину», а й розширити її володіння.

З великою симпатією змальовано і військо Данила. При цьому літописець нерідко вживає порівняння, в основі яких лежать назви небесних світил, різних явищ природи. Так, наприклад, щити воїнів нагадують зорю ясну, шоломи — сонце на сході, списи — безліч тростин. Можна припустити, що такі порівняння вже побутували в тогочасній народній мові, і літописець лише вміло й доречно вплітав їх у свою оповідь. Порівняння в мові літопису є одним із суттєвих засобів експресивного опису численних битв: *стріли, як дощ; головні летіли, як блискавиці; каміння, як дощ сильний, а хан Батий, як той розлючений звір*.

Різного типу характеристики, в основі яких лежать порівняння, ґрунтуються на зіставленні рис людини з рисами тварини чи птаха. Назви деяких тварин і птахів уже в той час могли символізувати силу, хоробрість, войовничість або ж, навпаки, — лукавство та підступність. Так, зокрема, зазначається, що *боярин подібний до лисиці рудизною*, але, як видно з літописного тексту, він подібний і своєю підступністю, бо *запалив моста на Дністрі*. Руський же князь Роман характеризується вже іншими порівняннями. Він кидається на ворогів, *як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур...*

Дослідники мови цього літопису вважають, що порівняння з левом і крокодилом почерпнуто з біблійно-візантійської літератури [3]. Очевидно, релігійні джерела слугували підґрунтям і для решти порівнянь, яких чимало фіксується в творі; зокрема, зрадливі та підступні бояри порівнюються в одному випадку з Каїном, а в іншому — з дияволом.

Для опису історичних подій літописець використав не тільки книжні джерела, а й народнопоетичні. В літописно-хронікальній стилі оповіді органічно вплітаються притчі, легенди, влучні вислови, метафори тощо. Наприклад: *Острий камінь багато горнців побиває; не подушивши бджіл — меду не їсти; не зоставити каменя на камені*. Інколи метафорична сполука подається разом з тлумаченням її у тексті: *у золото обернувся, тобто багато золота давши, визволився*. Метафорами, що наявні в літописі, є й такі вирази: *пити золотим шоломом із Дону*, тобто вигнати половців із пониззя Дону; *обійняти землю й вичерпати море*, тобто погубити, знищити; *пир лихий чинити*, тобто жорстоко вбивати.

Як стилістичний засіб використано в мові літопису також образні перифрази, як-от: *кара фараонова*, тобто пошесть; *баламут землі*, тобто князь Судислав.

Зрідка фіксуються в тексті образні вислови-сентенції, які висловлює власне автор і які він почерпнув, очевидно, з давніших книжних джерел. Наприклад: *Од облуди лихо буде. До викриття — вона солодка є, а викрита — гірка є. Хто в ній ходить — кінець лихий знаходить. О, лихіше люта є се лихо!*

Для стилю галицької частини літопису характерні урочистість, драматизм розповіді, розмаїття мовностилістичних засобів у зображенні історичних осіб і подій, поєднання книжної та уснорозмовної манери оповіді. Галицько-Волинський літопис не обмежується лише традиціями, притаманними творам цього жанру, а прагне показати людину в усій її психологічній багатомірності, збагнути мотивації її вчинків та дій в реальному житті.

Від «Галицького літопису» помітно відрізняється стиль оповіді «Волинського літопису». Виклад подій в ньому наближається до живої народної мови, рідше використовуються прикрашальні епітети, розгорнуті порівняння, пишномовні звороти, риторичні оклики, оповідь дещо уповільнена. У цій частині Галицько-Волинського літопису, що охоплює період з 1262 по 1292 р., подаються відомості про Волинську землю та її князів. Розповідається про події при дворі князя Володимира Васильковича, про протиборство в польських династіях, в

яких беруть участь і волинські князі, про походи татар на Литву, Угорщину, Польщу та спустошення багатьох руських міст. Високо поцінуючи працю літописця, М. Грушевський відзначав: «Читаючи, якось забуваєш, що княжо-боярська Русь і потім ще жила кілька поколінь, почасти вигасаючи, почасти перетворюючись в нові форми життя. Здається, наче се вона відмирає з сим володимирським князем і з ним роздає по церквах «на пам'ять по собі» свою мистецьку і письменницьку спадщину. Похвали Іларіона, які лунали фанфарами слави сеї княжої Русі за Ярославових часів, перефразовані нашим Ходорцем і приложені до сього заживо засудженого князя, звучать, як «останнє цілування» на похоронах не тільки його, а усієї княжої Русі, що завмирає під натиском татарщини, з-за котрої встає інша примара — окупація польська. І єсть певна моральна потіха — прощатися з сим життям, що відходить від нас у безвість в таких благородних, гуманних людських формах, як сей Василькович і його двірський літописець, повірник і панегірик Ходорець» [4, с. 185].

Зіставляючи тематичний обсяг обох частин Галицько-Волинського літопису, науковці зауважують, що для першої його частини провідною є тема битв і військових походів, а для другої — тривала хвороба князя Володимира Васильковича [5, с. 7]. Залежно від цього у текстах літописів актуалізуються відповідно різні концепти: для «Галицького літопису» — це військо (його впорядкованість, чисельність, переваги), перемога, Божа поміч, полон, милування ворогів, безпощадність до ворогів; для «Волинського літопису» — це хвороба князя, його страждання, мудрість, милість, праведність. Різна тематична організація текстів Галицько-Волинського літопису, різне авторство стали тими чинниками, що зумовили жанрові та стильові ознаки обох частин Галицько-Волинського літопису. У мові «Волинського літопису» фігурують переважно характеризуючі епітети, дещо рідше — порівняння, метафори, усталені мовні звороти тощо. Наявні у тексті епітети полярно різняться як своєю семантикою, так і особливостями їх стилістичного використання. Негативно оцінні вживаються літописцем для зобра-

ження лише ворогів (*окаянні, нечестиві, беззаконні, прокляті, немилостиві*), а позитивно забарвлені використовуються виключно для характеристики великих князів (*добрі, тихі, кроткі, смиренні, незлобиві, братолюбиві*). Для опису зовнішності та вдачі князя Володимира домінуючим стилістичним засобом стали саме епітети: *високий у плечах, з лиця гарний, і руки мав гарні, голос же в нього був низький ...був філософ великий, і ловець він був умілий і хоробрий. Був він кроткий, смиренний, незлобивий, справедливий, не загребущий, не лживий, благий, справедливий, христолюбивий, милостив до убогих...* Лише один раз для характеристики цього князя використано образне порівняння, що органічно доповнює попередній опис: *і всякому стану він яко улюблений отець був.*

Порівняння як стилістичний засіб у частині «Волинського літопису» мають певну особливість. Якщо в «Галицькому літописі» основою для порівнянь слугували небесні світила, стихійні сили природи, хижі звірі, біблійні образи й т. ін., то для порівнянь у «Волинському літописі» обрано звичайні, почасти буденні предмети навколишньої дійсності — мости, снопи, піски, бори, злодії тощо. Лише зрідка нечестивий ворог експресивно прирівнювався до Антіоха сірійського, Ірода єрусалимського і Нерона римського.

У «Волинському літописі» значно рідше використовуються метафоричні та фразеологічні вирази. Метафори вживаються переважно для характеристики князя Володимира, який *силою світився, був правдою одягнений, силою перепоясаний, істиною обвитий, розумом увінчаний*. На протигагу пишномовним метафорам фразеологізми у «Волинському літописі» сприймаються як розмовні стереотипи, що ніби виринули з глибин живої народної мови: *пройняти до печінок, ходити під Богом*.

Мова обох частин літопису має порівняно розвинену систему лексико-синонімічних засобів. Синоніми як стилістичний засіб урізноманітнюють опис, сприяють точності, емоційності викладу історичних подій. Залежно від тематичного спрямування тексту формуються і тематичні ряди синонімів. Так, ряди лексики з домінантами *вбити, спустошити, пограбувати, обманути, помиритися* складає лексика, що в

переважній більшості функціонує в «Галицькому літописі». Наприклад: **вбити**, *побити, вибити, перебити, погубити, порубати, учинити вбивство, оддати смерті*; **спустошити**, *знести, розтрощити, сокрушити, обійняти землю й вичерпати море*; **пограбувати**, *обібрати, облупити, обдерти*; **обманювати**, *удавати, чинити обман, сіяти лжу*; **помиритися**, *замиритися, вчинити мир, уладнати мир, утвердити мир, бути в мирі*. В обох частинах літопису особливо розгалуженими виявилися дві групи семантично зближеної лексики: на позначення різних проявів акту мовлення та на позначення стану втрати життя; напр.: **говорити**, *казати, глаголити, мовити, промовляти, оповідати, повідати, возвіщати, вести мову, правити мову, радитися, перемовлятися, розверзати уста*; **померти**, *преставитись, прийняти кінець, смерть прийняти, дух спустити, душу положити, одійти зі світу сього, оддати душу в руки Богові, одійти до Господа, прилучитися до отців своїх і дідів*. Найбільше синонімічних відповідників мають дієслова, дещо менше — інші частини мови; напр.: **сму́та**, *заколот, заворушення, крамола*; **підступний**, *облудний, лукавий, невірний*; **багато**, *повно, безліч, без числа, сила-силенна*.

Дослідження орнаментального стилю Галицько-Волинського літопису дозволяє дійти висновку про те, що його автори добре знали й вільно володіли всіма засобами тогочасної мови. Вони вміло й доречно добирали з її скарбниці найвиразніші мовні засоби, вплітаючи їх у виклад історичних подій, виявляючи при цьому власний, неповторний стиль оповіді. Мова Галицько-Волинського літопису — це яскравий вияв орнаментального стилю певного літературного жанру, а також зразок української літературної мови XIII століття.

Отже, питома українська література розпочинається з літописання, а тому стає для наступних культурних епох джерелом наслідування традицій художнього експерименту зі словом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк М. Історія української літератури: В 2 т. / М. Возняк. — Львів: Світ, 1992. — Т. 1. — 696 с.
2. Галицько-Волинський літопис / Відп. ред. Р. М. Федорів. — Львів: Червона калина, 1994. — С. 5–168.
3. Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. Генсьорський. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 284 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. / М. Грушевський. — К.: Либідь, 1993. — Т. 3.
5. Ерёмин И. Волынская летопись 1289–1290 гг. как памятник литературы // Литература Древней Руси / И. Ерёмин. — М. — Л.: Наука, 1966. — С. 164–184.
6. Котляр М. Галицько-Волинський літопис XIII ст. / М. Котляр. — К.: Ін-т історії України, 1993. — 167 с.
7. Кулько О. И. Интенциональность как категория летописного текста: На материале Галицко-Волынской летописи: Автореф. дис... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / О. И. Кулько. — Волгоград, 2002. — 25 с.
8. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. — Тернопіль: Презент, 1994. — 478 с.